

Wānanga Whakapapa

Kaikōrero: Anthony Olsen

Part 4 of 4 | Saturday 11 June, 2016

Ko te ahua o te ahiahi nei, kia whai wāhi mai te hunga i noho tonu mai ki te rapu māramatanga i au.

I kōrero kē mātou mō ngā māngai a Ngāti Rangitihi pērā i a Hākopa Takapou, a Mikaere Heretaunga, a Arama Karaka, a Niheta, a Huta. Mēnā, kei kōnei a rātou uri, ka whai pea au i a rātou. Kei kōnei he uri nā Huta? Huta Tangihia? He uri nā Niheta Kaipara? Me tū noa ki te mihi. He uri nā Hākopa Takapou? Nōku pea te whakaaro pōhēhē nei, e mōhio kē ana koutou, e karangahia ana ngā uri a Hākopa Takapou a Mea Hākopa. Ka riro mā te ingoa kārangaranga hei ingoa whānau mō te reanga i whai muri mai. Ko ā Mikaere Heretaunga uri, ka karangahia ko Mea Mikaere. He Kaipara tonu mātou. Ā Arama Karaka, karekau? Tētahi? Ā Raureti Mokonuiarangi? Ae? Ko rātou ngā ūpoko rongonui. Ki te pānui i ngā mineti, he tāngata kāore e kōrerohia, i tuku whaikōrero ki te kooti mō Ngāti Rangitihi. Ko tāku ki a koutou, tirohia ngā mineti, ka kitea pea ōu tupuna.

He maha ngā whakapapa. Ko te whakapapa a Mita Rāwiri, ko Mita Rāwiri taku ingoa, nō Ngāti Whakaau, nō Ngāti Rangitihi anō hoki. He whakapapa nā Pateriki Te Tai, nō Ngāti Tū Tangata, nō Ngāti Matuku, nō Ngāti Te Mana ahau; Kei te tuku kōrero ahau mō Hākopa Takapau.

Me tētahi mō Huta Tangihia. Anei tētahi, ko Hona Te Ngātete, e whakapapahia ana i ngā tātai a Apumoana ki a Ngāti Rangitihi. Ko wai tōna ingoa? Hona Te Ngātete. Nā Huta anō, he whakapapa kē atu hoki. Ko te mea nui ki ahau, kāore ētahi o ngā kaikōrero i te rongonui, heoi, e tū tonu ana ki te kōrero mō Ngāti Rangitihi. I uia mai e Cathy i te ata nei, nō nā hei tātou i tohua ai ko Ngāti Rangitihi? E ai ki ngā kōrero nei, mai anō tātou i mōhiotia ai ko Ngāti Rangitihi. E mea ana rātou, “i te wā i a mea, i kōnei a Ngāti Rangitihi.” He whakapapa anō, nā Huta.

Hei whakakapinga māku, nā ngā tama a Mahi a Tarawera Moana i wāwahi. E ai ki a rātou kōrero, ki te taha uru o te moana, ko Te Wairoa me taua wāhi, e mea ana nā Tūhourangi i ēnei rangi, nā Ngāti Rangitihi kē. Ko te moana katoa, kapia katoatia a Tarawera moana, nō Ngāti Rangitihi. Ko te pā i waenganui i a Okataina me Tarawera he pā nō Ngāti Rangitihi, ko Hau-roa. Kei Te Wairoa hoki e tohua ana nā Ngāti Rangitihi. Haere tonu ngā kōrero o ngā mineti, i te wā i a Te Apiti, nāna te whenua i tuku ki a Tūhourangi. E mea ana ngā tupuna, ae, ko Tūhourangi te tangata whenua kei te ‘uru o te roto, kei taua taha o te roto, heoi anō, e taunaki ana ki te Kooti me te kaiwhakawā, nō tātou taua whenua, nā tātou te whenua i tuku ki a rātou. Hei whakamārama anō, ehara i te whenua tuku iho, he whenua i tukua ki te whanaunga i tono kainga mā rātou. Kāore a Tūhourangi i raupatu i taua whenua rā, he whenua tuku

mō Tūhourangi e Ngāti Rangitīhi. Koina tana tauākī ki te kaiwhakawā i te Kooti.

Nā, Rongomai, Ihu..kei te kōrero koe mō ngā whenua i Rotomahana? Ki te wāhi kei reira a Rotomahana i tēnei wā. Kia mārama mai, ko te ruringa whenua tuatahi, nā Ngāti Rangitīhi i tonu kia ruringa, e kōrero ana mō tēnei rohenga whenua kua tapaina ko Ruawāhia-Rotomahana. Ka amuamu ētahi. Ka whakatauria e te Kooti ko Ruawāhia hei rohenga whenua motuhake, a, ka piri atu a Rotomahana ki a Parekarangi kātahi ka wehea. Mō te rohe i Tarawera kei te kōrerohia? Kia mārama, koinei te tirohanga a Ngāti Rangitīhi, ko tō rātou kokoraho i a Ruawāhia, i a Rotomahana tērā. Nō tēhea tau aua tonu? 1891 He tonu anō i whakatakotoria i te 1878? Ahakoa tērā, e tauākī kau ana a Ngāti Rangitīhi i ēnei whenua (mahinga, moana). E mea ana: Ruawāhia, Rotomahana – He Kokoraho Nā Ngāti Rangitīhi. Kāore i te mea nā Ngāti Rangitīhi me ētahi atu te kokoraho rā, tūturu, nā Ngāti Rangitīhi anake. Ka uia a Arama Karaka ki te whakaatu i ōna rohenga whenua, i tōna rohe. Me tohu ia i ngā rohe kua tohua e ia, kua ruringia kētia ki te mahere whenua, e ai ki ngā tikanga whakahere a te Te Kooti Whenua Māori. Ka tohutohua ia e te Kooti Whenua Māori ki te whakaatu i ngā rohenga i konei, ka kiia koira te rohenga. Kāore i te tika. Ka kī kē ia, mai i te tihi, i Hauroa, te wāhi kei waenganui i a Okataina me Tarawera, tōtika atu i a Tarawera Moana ki Kainga Kākā, atu i te rohe a Rangitīhi – nā te Kooti i whakatau, ki Pareheru, kei runga ake i a Waimangu. I a koe e haere ake ana mai i Rotorua ki Taupo, heke iho, piki ake, huri atu, he pekanga ki Waimangu, kei reira a Pareheru, he whenua rāhui kua tapaina ki te tamāhine a Te Apiti, ki Pareheru.

Haere hāngai ki Ngahewa Moana, kei te taha ‘uru o Maunga Kakaramea, taua roto iti kei te taha o te rori, hoki rawa ake ki Ōkaro Moana, tērā atu moana kei rāwāhi o te rori ki Murupara – tē kitea mai i te rori matua, me mātua whai i te rori ka kitea taua roto, heke mā te rohe i Paeroa ki Waitehouhi, he pou whenua anō nā Ngāti Rangitīhi. Kīhai tonu a Paeroa East i unua. Nō Ngāti Rangitīhi hoki a Paeroa ki te Rāwhiti i kerēme. I te tūtohi noa iho ia i ngā whenua, e ai ki ngā tikanga whakahere a te Kooti, a Ruawāhia, a Rotomahana

Whakawhiti anō i te rori matua, atu ki Te Arika, ki Ongārara, whakawhiti anō i te moana ki Hauroa.

I a ia e kōrero ana, ka tohua ngā whenua o Ngāti Rangitīhi. He wāhi - ahakoa i tino taparerea ngā kōrero ki ngā tikanga a te Kooti (Whenua Māori), ka whakahua tonu atu ia i ngā whenua hirahira ki a tātou. E hāngai pū ana ki a Te Arika, ki te rae ki Moura, hoki mai i te rae, ki Moura, hoki pēnei mai, ko Maparumapina, he whenua i riro mai i a Ngāti Rangitīhi mō te whakataunga i a Ōnuku, mō Rotomahana. Kāore pea a Ngāti Rangitīhi whānui i te mōhio he whenua tērā kua rāhuitia, heoi, nō Ngāti Rangitīhi ngā tupuna katoa i tohua ki te rārangi ingoa o te hunga e whai pānga ana ki aua whenua. Nō tātou tonu te whenua, ahakoa tē āhei te whakamahi noa i te whenua, e mau heretia ana ki ngā tikanga o te whenua rāhui, nō tātou tonu aua whenua.

Ko te korahi o Ngāti Rangitīhi he 250 000 eka. Rere atu i Kaingaroa, Paeroa ki te Rāwhiti, ki tua o te rārangi muru whenua he 175 000 eka, ki kō mai o te rārangi muru whenua, he 75 000 eka anō i riro ki ngā murunga whenua Nā wai kē, nā te kāwanatanga rānei, nā iwi kē rānei? a te Karauna, kīhai rātou i mārama ki te hōhonutanga..

Hui katoa e 250 000 eka pea, kei te mau tonu ki te 9 000 eka noa. Hāunga ko Ōnuku, ko 104 i

Kōpuatawhiti me Hauani, kua rāhuitia te rahinga o aua 9 000 eka hei Whenua Rāhui. Tūturu, e 9 000 o te 250 000 ka iti iho i te 4%. Waimarie mēnā e mau ana tātou i te 1% pea o taua 4%, he 1.5% kē pea o te tōpū whenua. Kua raupatungia ērā atu o ngā whenua e te Karauna.

E mea ana tātou, i tangohia turekoretia ō tātou whenua rānei, i hoko tāhae rānei i ō tātou whenua. I pēhia rawatia tō tātou iwi ki te hoko whenua atu, nā te kore kai, i makuhea ai te iwi, kāore te iwi i āwhinatia, tē tonu hea whenua kē ai, hei hoko mā te karauna. I riro mai he 2 kapa mō te eka kotahi, kīhai i hōmai te utu tika o te wā. Ko te hoko whenua te utu, he makuhea nō te iwi, i te kimi oranga mō rātou. Kāore he take o te whenua mehemea kua mate katoa te iwi. Kua kōrero kē au mō ngā whakapapa me ngā tupuna; ko te mahi a te rangatira, he taumaha. Tē hiahia ai e au taua mahi.

He rangatira a Arama Karaka, i ranga ai ia i ngā tira o hapū kē, o rohe kē – e āhua rite ana ki tā Paul Warbrick i kōrero ai. Tae rawa ake ki te tau 1769, he tikanga, he kawa i whāia, i mana. Ka tau mai te Pākehā me ōna ture hou, ka huri te ao o ngā tupuna, mahue te whakahāngai mai a te manene ki ngā mana whakahaere. He whakapau kaha rātou ki te ako i ngā mātauranga, ki te whai i ngā ture a te karauna, ki te whai i te tika hoki hei oranga mō te iwi. He taumaha. E aroha nui ana ahau ki a rātou. E tangi ai te tangata ki ētahi o ngā take i pā mai ki a rātou. Ko tētahi o ngā kaupapa nui, inā oti katoa ngā taunaki i homai e Ngāti Rangitihī, ahakoa ki hea tātou tū ai, mō ēhea o ngā pānga whenua, he rite tonu ō tātou taungakitanga. Me uaua rātou (te karauna) i aro mai. Ko te karauna, ko te kooti ia, whakatuturi tonu. Ko te tino take i pērātia, i mautohe te nuinga o tātou ki te hokohoko whenua atu. Tae rawa ake ki te wā i makuhea ai te iwi, tohe tonu atu rātou ki te hoko.

Mō Lot 30; nā te karauna ētahi o te iwi i āki ki te hoko atu i ngā hea whenua. Ka tohe ā-reta atu a Raureti mā, mō te whenua te take. Ko te pūtaka tonu, nō tātou te whenua, ka tukua he tāpaetanga moni, hei whakahoki i te putea i riro mai i te hoko whenua atu, kia kaua te whenua e riro atu - nō tātou te whenua, kāore i whakaaetia te riro whenua atu. Tē aro mai e te karauna, ka riro tonu atu te whenua.

Koina a māua ko Bruce mahi, he whakakao mai i ngā kōrero e pā ana ki a Ngāti Rangitihī. He kōrero e ū tonu ai, wetewetehia mai, whakatātaretia mai e te karauna, ngā whīwhiwhi e pā ana ki ngā whenua Māori me te whakamana anō i aua kōrero. Ko te whakarārangi i ngā tohutoro motuhake e mana ai te kōrero, e whakaae ai te karauna. Ko tā te karauna, he tonu i ngā taunakitanga matua e mana ai ōu kōrero. Ki a au, he momo aukati taua tukanga, heoi anō, koia te tukanga kei te whāia. Mana ana to tātou tuku i te taunaki, i te kōrero.

Kua whai wā kē ai ētahi atu ki te whakawhāriki i a rātou nā kōrero. Nō rātou aua kōrero. Nō mātou ēnei kōrero. E whai wāhi ana ēnei hui whakapapa ki taua tukanga. He huarahi e whai wāhi ai ngā kaitiaki me ngā kai whiriwhiri ki te kimi mōhiohio i te iwi. Hei tauira: nei rā te kī a taku tupuna, he tino wāhi ki to mātou whānau, me tonu kia whakahokia mai aua whenua, taua wāhi, ki a Ngāti Rangitihī. Ka hiki taku wairua i taku Ngāti Rangitihitanga.

Ko Delwyn tēnei. Kei te kahui whiriwhiri a ia, ko tāna mōhiohio, he ahu whānui, pēnei i a mātou katoa, e hāngai ana ki a... kei ia tangata tōna anō tino kaupapa..kia ora, Delwyn.

Hei urupare atu ki te tūngāne rā, mō to tātou kokoraho whānui. Mō naiane, kua whakawhāi-

tihia ngā kaupapa e whakatātare ana e tēnā, e tēnā o mātou. Ko Tarawera tētahi o ngā tino kaupapa, ko te maunga, a Tarawera hei tino kaupapa. Ehara i te mea kua raupapangia ngā kaupapa, heoi, e tūkaha ana ki ētahi o ngā kaupapa kei te tonoa. Ko tā Anthony rāua ko Bruce, he rangahau, kia pakari tā tātou tonu ki te karauna, me hoki mai te whenua e kiia nei ko Tarawera Rāhui. Mei kore ake te whenua i Tarawera i wehe kia nohoia e manomano. He whenua houkura. E tautoko ana ngā kōrero i te tonu kia hoki mai aua whenua. Kua rite ngā taunakitanga a ngā tupuna hei tautoko i ētahi o ngā kerēme. Tuia tahitia aua kōrero katoa, me te aha te hua ka puta? He aha te iwi e hiahia ai kia riro mai? He aha hoki te āhua o taua rironga? Mēnā ia... he nui ngā kōrero mō te Te Papa Atawhai, ko te korahi o aua whenua rāhui, he whānui. Kei reira hoki he kōrero. Kei te āwhinatia mai mātou i roto i aua tūkanga e Paul Warbrick; kei Te Papa Atawhai a ia e mahi ana. Ko ngā whakapapa me ngā kōrero kua rangahaua, mō ngā kokoraho whenua, e whakamanawa ana i ahau. Huia katoatia ngā pīhi kōrero, ka puta te whakaahua pānga whenua o Ngāti Rangitīhi. Kua wetea ētahi pānga i roto i ngā tau i te wehewehetanga o te whenua, kua riro kē he whenua. E whai wāhi ana tātou ki te whakawhitiwhiti kōrero tahi me te karauna kia wetea atu te hē i uhia ki a Ngāti Rangitīhi e ai ki te Tiriti o Waitangi. Kei te whāia taua tūkanga i tēnei wā. Kua tohua ko Tarawera me aua rohe, ko te awa, tae noa ki Te Awa o te Atua, ko Matatā, Te Awa o te Atua me ngā kokoraho o muri nei. Ki te kōrero mō muri nei, kei te kōrero mō te reo, mō a tātou taonga, mō te rironga o te ohanga a te iwi ka heke te tōnuitanga me te oranga o te iwi. Nō te murunga o ō tātou whenua, i riro ai te tino rangatiratanga, i tauheke ai te ora a te iwi. Ehara i te kaupapa whāiti noa, he whānui kē. Ko te mahi tuatahi ki te karauna me to tātou nā kokoraho, he whakapuaki i ngā tāhuhu kōrero, i ngā whakapapa. Ko te whakapapa te kaupapa nui hei whakarau kakai mā te hui, nō tātou te whakapapa, ehara i te karauna. Me tuku atu te whakapapa, ehara i te mea me tuku katoatia, heoi, me tuku te whakapapa e kitea ai o tātou pānga whenua. Ka riro whenua mai, ka mau ki hea? Ki te tarati rānei?

Ka wehea te tukanga kia rua; ko te tuku i te kokoraho ki te karauna, kātahi, ko te tuku i ngā kōrero ki te iwi, kā rua. Ka hoki mai ki te iwi hei whakakapi atu i te tukanga.

E aro nui ana ahau ki te wāhi o runga o te tukanga, koia tēnei e whakaahua ana i a Ngāti Rangitīhi me ōna pānga katoa. Kua tohua mai e te karauna ngā pānga whenua ka tukua, e mea ana, ka hāngai te kōrero mai ki a tātou. He māmā ētahi te tuku mai. Ko te awa, he tino. Nā te whakaturetanga kia tū ai te mira, nō rātou te 40% o te mira, kei te whakapaetia e whai take ai tērā tonu o tātou. Nō reira kei te āta rangahaua taua kaupapa. E whai take ana ki a au ngā take o muri nei; ko te ora a te iwi, ngā pānga ki te hauora a te tangata. Nō mua rā anō i tohea ngā tupuna ki te karauna, mō tēhea wā, e aua hoki, ngā tau 1800, e pā ana ki te kai tūpeka me ngā pānga ki o tātou whānau, nā Raureti Mokouiarangi tērā kaupapa i kōkiri. He take kē, pērā i te ohanga kaimoana, kua tau kē taua kaupapa. Ko aua kōrero mō Rurima, kua whakaturengia kētia te hī, te eke ki runga i te motu me ērā momo. Me mataara hoki mātou ki aua take o te wā tonu.

I a tātou e tohu ana i ngā tino wāhi, ae rānei he tino wāhi a tātou pānga katoa? Ae.

He aha te paearu whakatau? Te whakapāweratanga pea a te iwi i roto i ngā tau 150 - he aha te taumata whiriwhiri?

Kāore hoki to rātou tikanga tātai.

E mārama ana i te ia o taku pātai?

Ko tētahi mahi a te kaiwhiriwhiri, kua pā kē ētahi o mātou ki ēnei mahi me iwi kē, ko te mahi nui, ko te whakarite i te kokoraho matua, kei tua atu ko te whakarite i te itinga o te kokoraho, hei tāpiringa. Ka kī pea koe, kāore he iwi kē i mate pēnei i a tātou, ko wai kē atu i mate i te hūnga o te maunga? E āhei ana te tuku i tērā kaupapa hei tāpiringa. Kāore anō mātou kia whai i taua huarahi, heoi, he āheinga o te tukanga, mā ngā mātanga otira mā ngā kaiwhiriwhiri aua take e kōkiri. Ko tā māua ko Bruce mahi, pērā i tā Delwyn i kī ai, he whakariterite i te taunakitanga e pakari ai tā ngā kaiwhiriwhiri kōkiri i te kokoraho.

Delwyn: Ehara ko te takahi i te ture anake, ko te whāki hoki i te hara. Ko aua mea e rua. Hei tauira ake, i te wā o te hūtanga, e mōhio ana tātou i hū a Tarawera he 130 tau ki muri, e mōhio ana tātou i te wāwahi te whenua i ngā tau 1890, i aua wā. Kei te mōhio tātou e 50 tau i noho tapu katoa te whaitua rā. Koia te horopaki o te wā. Kei te mōhio tātou, kei ngā whakaahua ngā kōrero, i hanga rerekē te whenua i te hūtanga, tē tipu mai he kai. Me nuku kia kai. I ngā taunakitanga a ngā kaikōrero, i hemo kai te pā. Nā, i taua wā tonu, ko te karauna ia i wehewehea te whenua me te hoko. Kia mārama ki te horopaki i nohoia te iwi i taua wā, he hemo kai, he pōhara. Kīhai he iwi kē i mate, pēnei i a tātou, i aua take, i taua wā. Nāwai i hē, ka hē kē atu. Mō te ine i ngā mea e riro mai ai, ka uaua. Me mārama ahau, he aha e manakohia ai e Ngāti Rangitihī, hei whakahoki mai. Hei whakautu i tō pātai – Ae, ka utua tātou, heoi anō ko te āhua o te utu, ko wai ka hua, ko wai ka tohu?

Me whiriwhiri tonu i te utu.

Anthony: Kua kōrero kē a Delwyn mō te utu. He mea waiwai te utu mai. Ko Ngai Tahu te tino tauira. E hia kē ngā wā kua whakapaohongia a Tā Mark, he kore nō rātou e utu i te tāke. Unintelligible

Delwyn: E ai ki te tukanga, me hoki mai ki te iwi ki te whāki i ngā kaupapa kua whiriwhiri tahi ki te karauna, he aha hei utu? he pēhea te whakahaere i te utu? Kāore anō tātou kia tae ki tērā wā. Kei te timatanga noa. Kei te kōhi tonu i ngā kōrero, kei te whakapakari tonu i a tātou. Kua torohia te whenua e mātou ko te kaiwhiriwhiri a te karauna. E rua āna taenga kētanga mai ki konei, ka hui anō mātou hei te paunga o tēnei marama. Nōku noa ēnei whakaaro, ka hia tau au e matangaro ana i ngā nekenekahanga a te iwi, he wā i te tarahae te iwi he 15 tau ki muri. Kua mārama au ināianei, te huarahi e anga whakamua ai tātou. Kāore he hē o tō tātou takaroaroa, ko tātou te iwi whakamutunga i roto i a Te Arawa ki te kawae i to tātou kokoraho. He hua o te takaroa, kei te kitea katoatia ā iwi kē kokoraho ki te whenua rānei, ki te aha rānei, ngā kokoraho i whakamanatia ai, me ērā i hinga. He akoranga o roto. Me puta he māramatanga i te rangahau, i te pūtake o ngā kokoraho; he aha, te take kīhai he kokoraho i whakamanatia, Kāore au i te mārama ki te take i hinga ai te kokoraho a Tūwharetoa ki Kawerau, kāore, Maori Investments Limited, te kokoraho ki te whenua i Pokohū, i te ngahere i Tarawera, i hinga. Me whai hua ngā akoranga kei whai wāhi tātou ki te whiriwhiri kōrero mō a tātou pānga ki aua whenua, kei te tautoko ahau i te whakaaraara anō i aua kōrero. Nō reira, ki ahau, kāore he hē o te āta haere. Tūturu, ka kati te wā ki ngā kaiwhiriwhiri kerēme. Ki te rongu au kāore anō mātou kia rite, kei te pai ki ahau te tono kia hikina ngā rā kati, e kore ēnei take e tuku kia tatū wawe. Nōku noa ēnei whakaaro, ko tētahi tokorima te kāhui whiriwhiri. Mā Tīpene a ia e kōrero. He rā kati, ēngari tonu. Ki a au nei, e pā ana ki a Tarawera, he pakari te kokoraho ki te

awa, kei te marohirohi haere te taha ki ngā taunakitanga kua kitea mō Matatā. Whakawharikihia ki te ao. I akiaki mai te kaiwhiriwhiri a te karauna, kia aro nui ki te whai i ngā whakaaro re-rekē, he whakahau hoki i te kōrero punenga e pā ana ki te utu. Mē whai whakaaro kia whakakōtitihia anōtia te awa, hei utu? Inā hoki ngā āheinga. Kia tūwhera te hinengaro, ehara i te mea ko te whenua anake hei utu, he moni. Me whai whakaaro hoki ki tērā, tokorima mātou hei whakarongo ki ōu whakaaro.

Ki te kōrero mō te tirohanga whānui, e kōrero ana koe ki te aha?

Tipene, ahau..

mō te tironga kei te kōrerohia e koe, he aha te āhua o taua tirohanga? Kei te whiriwhiri kōrero, me aua mahi pepa rā. (unintelligible) He aha tāu mō te tirohanga i kōrerotia nei e koe? Kei te kōrero koe mō te rangahau? Kei te kawea mai e koutou aua kōrero nō onamata, ki te wā nei..

Anthony – Mōku, ka whai au i ngā taunakitanga a ngā tupuna, hei tauira kotahi noa, Ka tū a Hakopa, ka uia ia e te kaiwhakawā ‘ko Tūhourangi noa koutou’. Ka mana tana urupare atu, ‘ehara mātou i a Tūhourangi, he rangatira mātou, nō mātou tō mātou tino rangatiratanga’. Ko wai kē te tuakana? Ko te tirohanga ki ahau, kia rangatira anō tātou. Kia pakari anō pērā i te wā i rangatira te iwi, i mua i te i whakaeotanga i a tātou. Mōku ake tērā. He tāngata kē, he whakaaro kē. I titia taua kōrero a Hākopa ki taku ngākau. Ka noho ngā rangatira ki te whakataka rautaki ki te mahi tahi ki te karauna. Kāore he hua o te noho puku noa, me whai rautaki, me whiriwhiri tahi. Hāunga te whakapiri atu ki te karauna, i murua kinotia ngā whenua a Ngāti Rangitahi.

Delwyn: E te whānau, ka tū he hui hei te 19 e whārikihia ai te kokoraho e hāngai ana ki aua kōrero.

Anthony: Kei te kitea, kua wāwāhia ngā take o te kokoraho, ka noho haepapa e tēnā, e tēnā o ngā kaiwhiriwhiri, ki te tiaki i ōna kaupapa. Ko mātou ko Bruce ko te kāhui rangahau, he taruke te tuku mōhiohio tangata whai tikanga, ki ngā kai whiriwhiri. He tino hui tēnei hui i roto i te tukanga rā. He tono nā ngā kaiwhiriwhiri, Donna, kia tautoko mai koutou i ngā mahi. Kāore rātou i te hiahia ki te tū, kāore te iwi i te mōhio he aha te aha. Kei kiia rānei, mā te tae a tinana atu ki te hui, kātahi ka puta he mōhiohio. Me aha koutou? He tū pakari i roto i tō whakapapa. Koina te kaupapa o te hui i tēnei rā. He āwhina i a koutou ki te whakapiri atu ki ō koutou nā whakapapa. He ranga anō hoki i ngā paihere tangata, rātou pea i noho tautangata i roto i te iwi. Ki te tū mātou ki mua i te aroaro o te karauna, ka tautoko mai koutou, ka rongorongo te karauna i te mana o te korero. He hui nui tēnei ki a mātou. Hei whakamutu ake, Donna, e rua anō pea ngā hui ka tū. Kua roa pea ētahi e whakatanguru ana mō ngā hapu, kia hāngai te korero mō taua kaupapa. Ko te kaupapa o tēnei rā, he whakataki i te whakapapa o ngā hapu, ka hoki mai ki te kōrero mō ngā hapu me te haere a tinana atu ki ngā whenua, kua ki te katoa i te rangi kotahi, heoi, kia takahia te whenua, kia rongorongo i te kōrero mō ngā tupuna me ngā tāhuhu kōrero e pā ana ki tō rātou rangatiratanga. Mei kore ake rātou i tohutohu mai i ahau, i ahau e tamariki ana. Mā reira au e piri ki taku mahi.

Rihi Vercoe – I rongorongo au i te kōrero i puta mō te Ngāhere i Tarawera, ne. I kōnei au i te hui i mua i tēnei, i te tangihanga a Chris Brayshaw au i te ata nei, koia au i tae tōmuri mai ai,

he pātai āku: Kua rangahau koe i ngā kowhiringa katoa e whakatutuki ai tēnei tukanga whakatau kokoraho? I te mea, kei te noho au ki te poari a Māori Investment i tēnei wā, i tohua anōtia ahau i tērā tau – ko te Ngahere i Tarawera te kaupapa. I tonoa mātou o Te Arawa ki te whakatū ringa. Ka whakatū ahau i taku ringa. I tonoa hoki ngā uri a Tūwharetoa ki te whakatū ringa. I mōhio kē au ka pērā te rere o ngā tohutohu, i te tū tonu taku ringa, kātahi ka tono ki ngā uri a Ngāti Awa ki te whakatū i o mātou ringa. I te tū tonu taku ringa, i tū taku ringa hei tohu i aku pānga katoa, me taku whakahihī hoki. I rongohia ahau i te wahine nei e kii ana i āna kōrero papai, mō te whai i ngā whakaaro rerekē, e pā ana ki te utu. E tautoko ana ahau i taua whakaaro. Hoki rawa mai au ki tō pātai, ki te wā tonu nei, ki te whakatauaki a te rangatira, he kai tōrangapū, a Ta Apirana Ngata, ko tāna ‘ e tipu e rea, i ngā rā o tō ao. He kōrero Māori ahau. I pakeke mai au i roto i taua reo, hei reo mataamua ki ahau, nō te wā i te āhua 10, 11 aku tau kātahi au ka timata ki te akoako i te reo Pākehā. Nō te Kura Rātapu te panekiretanga o taku reo Pākehā, ko tētahi o aku maharatanga mō te Kura Rātapu, he whakakōtiritanga i te ia o taku pātai, e whā pea aku tau, ka haria mātou ki te Kura Rātapu e ōku tuākana, he tata ki tō mātou kainga, i a mātou e haere ana ki te Kura Rātapu, ka kitea ngā kau a te Pākehā i ngā pātiki, ka huaki mātou i ngā kēti katoa, ka ekea he kau e te pūru, kāore i te wā tika kia hapū ngā kau. He kūare mātou ki aua mahi, he tuku noa i ngā kau kia whai mai i a mātou ki te Kura Rātapu, heoi anō, ko tētahi tino maharatanga ōku mō te Kura Rātapu, he ako kākā te mahi, kua e kōhuru, kua e.. te mea, te mea, kotahi te rerenga i mau i taku hinengaro tamariki pakupaku, kua e pūremu (adultery). Ka whakaaro ake, te rerekē o tēnei kupu! Ka wānanga i te kupu, ae, mōhio au he aha te tāre, mōhio au he aha te tree, kei te aha hoki te tāre i te rākau? E ono pea ngā wā i tāruarua te ako. Noho katoa ngā tamariki pakupaku ki ngā rekereke a Sister Mary, kei taku pūmaharatanga taua wahine e noho ana, ā, ake tonu atu. I te mōhio au, i muri aku tuākana, tūngāne i ahau e noho ana, he hiki puku atu i taku ringa, kia kua rātou e kite mai i ahau e hiki ana i taku ringa i tana ui mai ‘he pātai anō ā koutou?’ Kāore mātou i kite i a Sister Mary hei Pākehā i te mea he matatau hoki a ia ki te kōrero Māori. Ka pēnei te hiki a taku ringa, ka mea ia, he pātai tāu, he aha tō pātai? Ka whakamā au i aku tuākana, tūngāne, kei patua ahau i te hokinga atu ki te kainga, i te heahea o taku pātai. A doll tree. Ka heke tana mata. E hikaka ana ahau, kua auau rawatia te kupu rā. He roa te wā e ngū ana ia, ka kī, he tūmomo whānako. Ananā! Kua mau i ahau tēnei kupu Pākehā. Taku mōhio hoki. He ngākau nui tō mātou māmā ki te hoko māpere, ka tākaro māpere mātou ko ngā tamariki, hui katoa he 50 ngā tamariki o te papa kainga. He whānako taku tūngāne i ngā māpere a tōku tuakana. Ka whāki atu au ki a ia, kei te mahi adultery a Mark. He pōhēhē nōku, he mea whānako ana māpere. Ae, kua whānako rawa tētahi i ana māpere, kua uru atu a ia ki te whare o te ngaro. Ka patua ahau e taku tuakana, ka whākina ia ki taku māmā, ka kikia taku tōu.

15 tau taku pakeke, kāore he rūkahu, i Edgecumbe College, ka noho he kōtiro ki taku taha tangi ai, tata pau te rā i te tangi tonu a ia. Pātai atu ki a ia, he aha te mate? Ka kī a ia, kua wehe taku pāpā, kua whakarērea taku māmā. Kāore au i mārama ki tana kōrero, ka pātai, he aha te tikanga o taua kōrero, ka kī mai ia, i te mahi adultery ia, ka mea ahau, i whānako a ia i te aha? Ka mea, he wahine kē. Me pēhea hoki te whānako he wāhine kē?

E rua tau pea, whai muri mai i tērā, nā taku tuakana, te mataamua i whakamārama mai ki ahau. Ka ki atu au ki a ia, mahue to kōrero mai he mahi pūremu, ana, kua mārama. Koia tētahi o aku tino kōrero. Kia hoki mai ki te wā tonu nei... mehemea i te mōhio au i taua wā ki ngā

mea e mārama ana ki ahau ināianeī...

Kua rongō ahau ngā kōrero papai i te rā nei, ka hoki au ki te whakatauākī a Tā Apirana Ngata, e tipu e rea, mō ngā rā o tō ao. Kei ngā tau 60 ahau ināianeī, kātahi anō au kia mārama ki te hōhonutanga o taua kōrero. E tipu e rea i ngā rā o tō ao, ko ngā pānga o mua, kua mau ki a tātou i te rā nei. Kei te whakaae atu, he pono. Whakarongo ai au ki ngā kōrero, he rite tonu te āhua i ngā huihuinga katoa, he mataku. He kino te mahi a o tātou kai ārahi, pērā i te whānau Windsor. Kāore e rerekē atu i a te kāhui Pōpa. Me pēhea tātou e whakawhirinaki atu ki a rātou? Nō reira, kia hoki anō ki te kōrero mō te ngahere i ?????, kāore he rerekē atu tērā mahi kino i taua wā, i te mea, 68 ngā taitara a te Taratī a Taupo Moana. 40 o te Ngahere i Tarawera. Ko te rerekētanga o tētahi i tētahi, rāua tahi i tīmata mai i te 1968, i mau te Tarati o te Ngahere i Tarawera ki te mana whakahaere i tō rātou whenua, i whakatōpūngia kētia te whenua a te Ngahere i Tarawera hei kamupene limited liability. He whai take ēnei mōhiohio hei taunaki, heoi anō, me āta rangahau tonu i te kaupapa. I tēnei wā, kei te tirohia he 27xxx ngā kaitau-toko mo te Ngahere i Tarawera, kāore ahau i te wātea ki te kōrero i te mea, e mau ana ahau e te tikanga nohotapu. Nō ngā tau 1990 te kokoraho 411 i rēhita. I rongohia te kokoraho i te tau 2000, e rua kē i taua tau. Ka puta te pūrongo i te 2003, kātahi te Tarawera Forest, te kamupene limited authority, te whenua i hoko atu ki MIL. E mea ana ahau, i puta kē te pūrongo a te Taraipiunara, kotahi tau atu, ka whai rātou i te tukanga hoko whenua atu, ka whakaaetia te kamupene te hinga, kāore i tuku i te pūronga a tau, ka mukua tō rātou mana kamupene e te Tari Kamupene o Aotearoa. Hoki atu, hoki atu, kua kite au i taua mahi. Ki ōku whakaaro, he mahi mūrere e whānako ai ngā rawa a ōu ake uri. He whakatū kamupene a tātou kaiārahi o te wā, mahue te whakatū tarati kē. Ki ahau, e aroha ana ahau ki te hunga e noho mataku mai nei, ko taku pātai ki a koutou, mō te Tari Whakatau Kokoraho Tiriti (OTS), kua whai atu a Rangitihī i te tukanga ki te Taraipiunara o Waitangi? Kua rongohia rātou e te Taraipiunara o Waitangi?

Anthony: Kao

Rihi: Kāore i whaia taua tukanga? Kāore au i te whai i te take he aha i kore ai, kei te kimi māramatanga ahau.

Delwyn: Kei te hui o te 19 e kōrerohia ai te tukanga kei te whaia e Ngāti Rangitihī.

Rihi: Kia ora mō tēnā. Kei te whai noa iho rātou i te Tari Whakatau Kokoraho Tiriti (OTS), i tēnei wā. Ko tāku e pātai nei, kua rangahaua katoatia ngā kōwhiringa katoa? Nā te mea, kāore tētahi kē o ngā kōwhiringa, ko ahau hei kaiwhakahaere whakatumatuma o te MIL, kāore e kore ko koutou hoki tērā, kua tonoa rātou kia rangahaua ngā kōwhiringa katoa, tae rawa ake ki te hāmene i te kāwanatanga i roto i te kooti a te karauna tonu. Ki te Kooti Teitei. Kāore i te mōhio whānuitia, he huarahi tērā e wātea ana hei whakatau i ngā kokoraho. He aha tātou e mate ana ki te haere ki te Taraipiunara o Waitangi, kāore ō rātou mana. Kāore te karauna e aro ki a rātou, ka whai i taua tikanga, ki te kore te karauna e aro atu ki ngā whakataunga, e tāea te pēhea. Nō reira, kia wehi rātou, me rangahau i te huarahi e whakawāngia rātou e tō rātou ake kooti, Te Kooti Teitei.

Anthony: Taihoa e noho, e Rihi, he pātai tāku. Kei hea te kokoraho a te MIL rānei e noho ana, te kokoraho ki te Tarawera Forest rānei? Ki taku mōhio, he kokoraho nō te wā nei (i muri nei),

ka toko te whakaaro i ahau, ae, kāore ko Ngāti Rangitahi anake, heoi, he pānga ki ngā whenua a Ngāti Rangitahi. He aha hoki hei kōwhiringa? Kua rangahaua kētia, e MIL, ko te whakataunga a Ngāti Rangitahi hei huarahi e whakatau ai i tō rātou kokoraho?

Rihi: I ahau i runga i te poari, ka whānui taku titiro ki te take nei. I te mea, e mārama pū ana ahau ki ngā tukanga kikino nei, kei te pōhēhē tātou he tika. Me kua tātou e whakaae atu mā rātou o tātou whakaaro e tohu. Me ngā tamariki a Papatūānuku rāua ko Ranginui. He tūhura te mahi. Kei a tātou te tikanga i te wā e ora ana tātou; kia whākina e tātou a tātou ritenga ki a tātou uri, ā tātou mokopuna, i whāia te mahi tika, i roto i te ngākau pai.

Anthony: No reira taku pātai, ko tāku e mārama ai hei kairiro nō ngā whenua i te MIL; i whakamahia ngā rironga pūtea o te MIL hei hoko whenua mai, tae noa ki te wā e utua te kerēme kātahi mātou ngā kairiro e utu. Kua whai whakaaro rānei a MIL kia kua e waiho tērā kokoraho kia tārewa, hei kokoraho moroki – nōu kē te kī, mahia te mahi i te wā i ā tātou, he huarahi pea e whakatauhia ai te take rā, i roto i te kokoraho whānui a Ngāti Rangitahi?

Ne?

Rihi: Ki a au nei, kia kore atu i te mea he whenua motuhake. Mana ana te kupu a te karauna; auare ake te kokoraho ki ngā whenua motuhake. Ko te wairuatoa tērā. Kore rawa atu tērā e whai take i te wā e herea ana ki te taitara motuhake. Hēoi anō, rangahaua ngā kōwhiringa katoa. Ko te marohi āku, e āhei ana ahau ki te kōrero mō aku marohinga, kia whakatau mātou ki te hāmene i te karauna, he kotahi miriona taara te nui. I mea mai tētahi ki ahau, te nui hoki! Ka mea atu au, e hika, i te whakapae kē au ki te rua miriona, ka hāwhengia. Me pērā rawa te nui o te tono kia kite te karauna i tō manawanui.

Anthony: Kia ora, e Rihi. Ka pai. Nōku noa iho ēnei whakaaro, he rangi whakamiharo tēnei. Me mihi ka tika i tā koutou māia ki te whakarongo mai ki ahau. Ko te mea nui ki ahau, ko te whakawhanaunga tētahi ki tētahi. Ko te wānanga whakapapa te kaupapa i hui tahi ai tātou, me putuputu te hui tahi. Ka whakarite mātou ko Donna, ko Delwyn ko ngā kaitiaki katoa e hui anō ai. Me kaha ki te whakahoki kōrero mai ki a mātou, kei pōhēhētia he tautoko te noho ngū. Ki te kore e whakaaetia, he whakaaro rānei ōu, tukuna ki a Alana rāua ko Darcy i te tari rānei, ki ngā kaitiaki o Te Mana o Ngāti Rangitahi rānei. Mā reira māua ko Bruce e mōhio mēna e tika ana ā māua mahi.

He kōrero i puta i mua mō ngā pānga a te hāhi, ōtira, ko te hāhi Katorika, ki tō mātou whānau i kōnei. Mōku ake, i hoki mai au ki te taha i taku māmā ki tētahi hui, e 20 tau ki muri, ka mahara ake ahau ki tētahi o ōku pāpā e hake ana te tuara, he tamaiti noa ahau i taua wā, ka tūmeke au ki te kite i a ia e hikoi ana, he hake tōna tuara, he koropiko te mātanga. I tupu mai ahau i te tokerau, he iwi whakahihī, he torotika te tū. Ka uia tōku māmā mō te koroua rā, ka mea, he tūngane nōna. Ka kī, he aha e piko ai tōna tuara, ka whakautua mai, he mea herehere ia ki te mekameka i a ia i te kura. Ka ohorere au. Ka mea ia, kei te pai, he tamaiti haututu a ia. Ka mea au ki taku māmā, kāore tērā i te tika. Hēoi, hei tāna, he pērā te mahi i taua wā. Kua makere te ingoa o taua pāpā i taku hinengaro, engari he rongu ohorere, ka mea au ki taku māmā, kei te mōhio koe ki a mātou, i whai haere mātou i a Ngā Tama Toa, i a Syd Jackson ma, he whakatumatuma te mahi. I tūmeke ahau ki taku māmā, he tūkinu te mahi, ā, whakaae noa. Pērā i te kōrero i puta i te whanaunga e noho ana i muri rā, mai anō, i tunua huruhurutia

te whānau o kōnei e te Hāhi Katorika.

Donna: Kua whai mahi ahau hei kai mātakitaki, i mea mai te kaiwhiriwhiri a te karauna, he tuatahitanga te whakawāteahia mai ngā whiriwhiringa ki ngā kai mātakitaki. Ki te hiahiatia he tāngata ki te whakarongo ki aua whiriwhiringa ki te karauna, whakapā mai ki ahau.

Tipene: I whānau mai taku mokopuna inānahi, 10 o Pipiri. Ka tae te rongō ki ahau i te 4 karaka i te ata, kua uru ia ki te hōhipera, 20 mineti mai i te 4 karaka, kua whānau mai he mokopuna. I noho mātou i Rerewhakaitu ināpō, ko te 4 karaka i te ata i te Paraire 10 o Pipiri. Ka tapaina pea ia ki Te Pahūtanga? I whakangaro atu au i te hui ki te tanu i te ewe ki te urupā, ki te taha i taku pāpā, tōna tupuna. Kua pērātia ngā ewe katoa, kua kawea ki te urupā, tanu ai, kia haumarū te noho. I te kōrero māua ko Charlie Wilson rāua ko tana tama. Ka haria te ewe ki te kainga, ki raro i te rākau tanu ai, nāwai rā, ka hori te 10 tau, kei te tū tonu te rākau, ka hokona atu te whare, ka turakina te rākau e ngā kaihoko. E iti haere ana ngā wāhi e noho haumarū ai te ewe i ēnei rangi, he wāhi papai ngā ngahere o ngā whenua rāhui, ki ngā take o te rākau nunui, ki ngā urupā rānei, ki ngā rekereke o ōu tūpuna, ka pērātia mātou, kei reira ngā ewe o aku tamariki katoa. Putua i te pēke kirihou, tukuna anōtia ki te whenua hei whakatau i a rātou ki tēnei ao. I reira au i mua, i kite au i a koutou heoi anō he mahi kē māua ko taku tama.

Tipene: Hei whakakapi i tēnei rā, i konei te mahi a te tangata i tēnei rā. Kua kite au i ngā wānanga pēnei i tēnei, ruarua noa i tae mai, he nui tonu ngā kōrero, engari, i te tini o te tāngata, ko tōna kotahi rau pea i konei i te ata nei, he hui papai. Kua maungia ngā kōrero katoa kia tātaringia, kāore e ngaro i a tātou. He kāmera, he hopu reo, koia te pai o te hangarau, he mau i te kōrero, kāore e whakarērea noa ki te hau, ka wehe i te hui, ae, he hui pai, kāore ngā kōrero e mau.

Karakia Whakamutunga: Tipene